

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ
ՀԱՄԱԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՑԱՆ**

Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հոդվածում հանգամանորեն քննարկվում են Հովհաննես Թումանյանի հայացքները հայոց համակեցության որոշ հիմնախնդիրների և դրանց լուծման միջոցների մասին: Թումանյանի ստեղծարար հանճարը զարմանալիորեն համատեղվել է հանրային եռանդուն և բեղմնավոր գործունեության հետ: Իսկ որպես խորունկ վերլուծաբան՝ նա բազմիցս անդրադարձել է հայ մարդկանց համատեղ կյանքի և գործունեության բնականոն կազմակերպմանը խոչընդոտող երևույթներին, փորձել է պարզել դրանց արմատները, առաջարկել բարքերի առողջացման ուղիներ: Հայ մեծ գրողի մտորումներն այսօր էլ արդիական են և կարող են հույժ նպաստավոր լինել հայոց համակեցության շիտակ բարեփոխումների ընթացքում:

Բանալի բառեր – Հովհաննես Թումանյան, հայոց համակեցություն, «տանել, ներել ու սիրել», հանդուրժողականություն և անհանդուրժողականություն, «վարչական անկարգության վնասակարություն», բարքերի առողջացման պայմաններ:

Հայ մեծ գրողի ստեղծագործական ժառանգությունը, ինչպես և հենց ինքը՝ Հովհաննես Թումանյան մարդը համապարփակ ուսումնասիրությունների անսպառ շտեմարան է: Ծանոթանալով նրա կյանքի էջերին և հանրային-քաղաքացիական գործունեությանը, կարդալով բանաստեղծությունները, պոեմները, պատմվածքները, հեքիաթները, հետևելով հրապարակախոսական ու քննադատական դատողությունների ընթացքին՝ մենք, ամենայն հայոց բանաստեղծի և գործչի երախտապարտ հաջորդներս, ինքներս մեզ ենք ճանաչում, խորանում մեր կենսակերպի մեջ, իմաստավորում անձնական և հանրային կյանքը մեր ազգային երթի պատմության հոլովույթում,

գնահատում ամեն մեկիս տեղն ու դերը արդի հանրության համակարգում, հայոց պետության և հայ ողջ հավաքականության ապագայի ձևավորման մեջ:

Ամենից առաջ, հարկավոր է հասկանալ, որ մարդկային համակեցության բնականոն կարգավորման խնդիրների հանդեպ Հովհաննես Թումանյանի ինչպես տեսական-վերլուծական հետաքրքրությունը, այնպես էլ հանրային կյանքում սեփական գործուն մասնակցության դիրքորոշումը ոչ թե սոսկ զգայական ազդակից են բխում, այլ խոհական հիմք ունեն: Իհարկե, կարող ենք ենթադրել, որ միգուցե բանաստեղծը բնավ դեմ չէր լինի մեկուսանալու, հեռավոր մի անկյուն քաշվելու և անկաշկանդ ստեղծագործելու (մտերիմներին ինքն էլ է քանիցս ակնարկել դա): Մակայն, մտածող մարդը, հանրության հոգսերով մտահոգ գրողը, գործունյա քաղաքացին, խորապես ազգային մտավորականը պարզապես չէր կարող հեռու մնալ ազգային-պետական կյանքից և քաղաքացիական նախաձեռնություններից (գիտակցելով հանդերձ, թե որքան ստեղծագործություն է մնալու անավարտ կամ առհասարակ լույս աշխարհ չի գալու): Հայ գրողների կովկասյան ընկերության նախագահ, Հայոց հայրենակցական միությունների միության նախագահ, Հայաստանի օգնության կոմիտեի նախագահ, հայ գաղթականների օգնության եռանդուն կազմակերպիչ, հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ՝ պատկառագրու հաշտարար, հանրության բոլոր խավերի համար՝ բացառիկ հեղինակություն (ժողովրդի մեջ վաստակել էր «գեներալ-գուբերնատոր» անվանումը), այն աստիճանի, որ հայտնվել էր Թիֆլիսի պահնորդական բաժնի մշտական հսկողության ներքո, երկու անգամ բանտարկվել անհեթեթ մեղադրանքով: Գումարած՝ ամբողջ կյանքի ընթացքում իրեն ամենատարբեր տեսակի խնդրանքներով դիմողների համար սիրահոժար գործունեությունը: Թումանյան քաղաքացու և հասարակական գործչի պատրաստակամության մասին պերճախոս մի վկայություն նրա գրչակից ընկեր Դերենիկ Դեմերճյանից. «Եթե իր շրջապատողները շատ էին խանգարել և խանգարում նրան՝ ինքն էլ պակաս չէր օգնում

նրանց այդ գործում: Եթե ամեն մարդ, կազմակերպություն նրան էր դիմում իր գործերին օժանդակելու՝ ինքն էլ պակաս չէր վագում այդ գործերը գտնելու և խառնվելու դրանց»¹: Այդպես, կեցության երկու բևեռների՝ անձնական ապրումների աշխարհի և փիլիսոփա բանաստեղծի հանրային պատասխանատվության միջև տանջագին տարուբերումների մասին արձանագրություն-խոստովանություն Հովհաննես Թումանյանն ինքն էլ է արել².

*Ձուր եմ փախչում, ինձ խաբում,
Հազար կապ է ինձ կապում.
Ամենքի հետ ապրում եմ,
Ամենքի չափ տառապում:*

Այդպես է, իրոք: Իսկ միգուցե և ավելին է, քան «ամենքի չափ». գերզգայուն, խորագգաց, ապրումակցման բացառիկ ունակությամբ օժտված բանաստեղծը տառապում էր և՛ իր համար, և՛ հարազատների ու ազգակիցների, և՛ համայն մարդկության: Չէ՞ որ ստեղծագործողի հոգին, իրոք, անհատակ է, մտքի թռիչքը՝ անկաշկանդ, և նա տեսնում ու զգում է մեզ՝ հասարակ մահկանացուներիս ոչ հասու շատ բաներ, զգում է, ուրեմն և ավելի է տառապում³.

*....Իմ հոգին էլ այն երկնքի նման,
Որ ծավալվում է ձեր գլխի վերև,
Ձեզ անհայտ, գաղտնի տեսնում է շատ բան
Եվ մոտ, և հեռու, և փայլուն, և սև:
Շեշտակի թափով, բուռն ու մոլեգին
Ամենայն կողմից ցոլանում, հոսում,*

¹ Գ. Դեմիրճյան, Հովհաննես Թումանյանի մասին // Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2009, էջ 12:

² Հովհ. Թումանյան, Քառյակներ // ԵԼԺ, հատ. երկրորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1991, էջ 18:

³ Հովհ. Թումանյան, Տպավորություններ // ԵԼԺ, հատ. առաջին, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 158:

*Լցվում են նրանք իմ անտակ հոգին
Եվ ալեկոծում, չարչարում, հուզում....*

Հօգուտ հանրային կյանքում գործունյա դիրքորոշման մի դատողություն-ինքնաբնութագրում հանդիպում է նաև մտերիմներից մեկին ուղղված նամակում. «Դու ասում ես՝ մարդ պետք է փիլիսոփա լինի. այդ եղանք: Բայց այդ չի նշանակիլ՝ անզգա լինի: Ընդհակառակը այդ կնշանակի ավելի խոր զգա: Փիլիսոփա հոգին հո չի կարող ամեն բան արհամարհել և չի էլ կարող գիտակցելով ստորություններ հանձն առնել հաջողելու համար: Ի՞նչ է մնում: Մնում է տառապել այն դրության մեջ, որ ես եմ գտնվում.... Այս ամառվան քաշածներիցս եթե գրեի, շատ պիտի զարմանայիր: Բայց, այսուամենայնիվ, մնում ենք փիլիսոփա⁴»:

Հանրային և համայնքային կյանքը, պետական և քաղաքացիական հաստատությունները, միջանձնային փոխհարաբերությունները, համակեցության ինքնակազմակերպումը, ազգակիցների փոխադարձ գնահատականները, հոգեկան ապրումները, հոգևոր արժեքները, բարոյական պատկերացումներն ու վարքագիծը Հովհաննես Թումանյանն ընկալում և գնահատում է դիտողունակ վարքաբանի սուր աչքով և քաղաքագետի անաչառությամբ. «Մենք շատ ենք քարացել չկամության ու չարակամության մեջ, շատ ենք ընտելացել ատելության մաղձի դառնությանը ու դարձել ենք ատելի»⁵: Համաձայն ենք, որ թումանյանական «չկամություն – չարակամություն» տարասական բառախաղն ավելի ընդգրկուն և սթափեցնող է, քան բարոյախոսական երկարաշունչ հիմնավորումներն ու խրատները, մանավանդ՝ այդ անողոք ախտորոշումը երիզված է ճարտասանական հարցերի հզոր տարափով. «.... Մի՞ թե անկարելի է լինել առանձին կարծիքի ու համոզմունքի և հարգել իրար ու նույնիսկ միասին ուրախանալ: Մի՞ թե դեռ ժամանակը չի հասել, որ կարողանանք լինել

⁴ **Հովհ. Թումանյան**, Նամակներ (1885 – 1904) // ԵԼԺ, հ. 9, Եր.: «Գիտություն», 1999, էջ 230:

⁵ **Հովհ. Թումանյան**, «Մի՞ թե դժվար է» // ԵԼԺ, հատ. յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 8:

ավելի լայնսիրտ, ավելի համբերատար, ավելի ներող ու սիրող, քան թե ենք... Մի՞թե խորթ ու անմատչելի պիտի մնա մեզ սիրո պայծառ զգացմունքը, մի՞թե չենք կարող իրար մոտենալ, բարության աչքերով նայել իրար ու տեսնել իրար մեջ մեր լավ կողմերը, քանզի մարդ չկա, որ լավ կողմեր չունենա, ու էսպեսով էլ կյանքը դարձնել քաղցր ու սիրելի»⁶: Այս նույնը վերաբերում է ազգամիջյան կյանքում հանդիպող չարակամության և չկամության դեպքերին: Հովհաննես Թումանյանը համոզված է, որ ազգերի միջև բախումների, թշնամության դրսևորումների հիմքում լինում են տարբեր պատճառներ, բայց եթե սթափ վերլուծենք իրադարձությունները և մարդկանց արարքների հիմքերը, ապա կհամոզվենք, որ «դժբախտության գլխավոր պատճառը թյուրիմացությունն է, իրար չճանաչելն ու իրար չհասկանալն է»⁷:

Մարդկային համակեցությունը, պետական և քաղաքացիական հաստատությունների բուն գոյությունը և բնականոն գործառությունը հնարավոր դարձնող հանդուրժողականության թումանյանական հռչակագիրը ոչ թե վերացական կոչ է, այլ Թումանյան քաղաքացու ապրելակերպի ուղնուծուծը. ոչ միայն իր անձնական կյանքում է եղել լայնսիրտ և ներող, այլև հաշտարար առաքելությամբ հանդես եկել թե՛ ներազգային կյանքում, թե՛ ազգամիջյան տարաձայնությունների ժամանակ: Հովհաննես Թումանյանի՝ հանրային կյանքում կամովին ստանձնած առաքելությունը լավագույնս բնութագրել է նշանավոր թումանյանագետ, ակադեմիկոս Լևոն Հախվերդյանը. «Պետական գործիչ՝ պետականություն չունեցող ժողովրդի մեջ»⁸: Իսկ այդկերպ վարվելու նրա բանաձևն այսօր էլ հայերիս ներկա սերունդի համար կարող է ծառայել որպես վարքականոն⁹.

Ինչքա՜ն ցաւ եմ տեսել ես,

⁶ Անդ:

⁷ **Հովհ. Թումանյան**, Թյուրիմացության մութի մեջ // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1994, էջ 170:

⁸ **Լ. Հախվերդյան**, Թումանյանի աշխարհը, Եր.: Հայաստան, 1966, էջ 4:

⁹ Հովհ. Թումանյան, Քառյակներ, էջ 21:

*Նենգ ու դառ եմ տեսել ես,
Տարել, ներել ու սիրել՝
Վատը՝ լառ եմ տեսել ես:*

Եռաբաղադրիչ այս աստիճանավորումը («տանել – ներել – սիրել»), որ հիրավի, բարության և հանդուրժողականության, թերևս, եզակի մի ձևակերպում է, իսկապես միակ ճանապարհն է «վատը՝ լավ» տեսնելու, բայց մեզանից քանիսի՞ն է հասու մեծ քանաստեղծի և մեծ մարդու այս կենսափիլիսոփայությունը: Առհասարակ, Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործություններից դժվար չէ եզրակացնել, որ հայ մեծ մտածողը խորաթափանց հոգեբան է եղել, մարդկանց ճանաչելու զարմանահրաշ ձիրք է ունեցել: Այս առումով մի ուշագրավ դիտարկում ունի Դերենիկ Դեմիրճյանը. «Թումանյանը լավ էր ճանաչում մարդկանց, բայց չէր ցույց տալիս այդ, ձևացնում էր, թե չի տեսնում: Դա միայն նրա համար չէր, որ շոյի դիմացինին, այլև նրա համար, «որ վատը լավ տեսնի» նաև ինքը: Նա բռնի իդեալականացնում էր կյանքը, մարդկանց, ջանում էր նրանց բարձրացնել իր աչքում, ջանալով և իրեն բարձրացնել նրանց և իր աչքում... Նա իդեալիստ էր և ձգտումներ ուներ բարձրանալու և բարձրացնելու»¹⁰: Այդպես է, իհարկե, բայց չմոռանանք, որ այդ «բռնի իդեալականացումը» հենվում է բնավ էլ ոչ չիմացության կամ ռոմանտիկ պատրանքների վրա: Հովհաննես Թումանյանը մարդաբան գրող է, քաղաքագետ քաղաքացի, մարդ արարածի էության մեջ մշտապես խորասուզվող փիլիսոփա հետազոտող, և նրա գնահատումները լիովին իրատեսական են: Ահավասիկ. «Քիչ մարդիկ կան, որ համ ճաշակ ու սիրտ ունեն, համ էլ սրտալի են մոտենում և մարդ զգում է ջերմությունը անկեղծության և սիրո, մնացածները տափակ, հիմար, կեղծավոր, անբովանդակ կամ, հաճախ, զգվելի

¹⁰ Դ. Դեմիրճյան, Հովհաննես Թումանյանի մասին, էջ 12:

բովանդակության մարդիկ են¹¹»: Եվ ուրեմն, առավել ևս կամք ու ջանք է պահանջում «տանել – ներել – սիրել» հավատամքին անդավաճան մնալը: Անտարակույս, նրա կյանքում եղել են նաև զայրույթի, վրդովմունքի պահեր, նրա հրապարակախոսության մեջ հանդիպում ենք նաև սուր քննադատության, հանրային կյանքում և գրականության մեջ կեղծիքի հանդեպ անհանդուրժողական մերժման, բայց երբեք չենք տեսնում Հովհաննես Թումանյանին չարացած: «Իմ զայրույթը լիքն է սիրով» հավատամքը¹², ընդհակառակը, միշտ դուռը բաց է թողնում, տեղ է թողնում «վատը՝ լավ տեսնելու», և դա, ամենից առաջ, հենց իրեն է հարկավոր, ուրույն թումանյանական ժպիտն ամենքին պարզելու համար:

Այդուհանդերձ, Հովհաննես Թումանյանի հանդուրժողականությունն ու ներողամտությունը սահման ունեն. հայոց համակեցության մեջ կան արժեքներ, որոնք չպետք է արհամարհվեն, կան բարոյական նորմեր, որոնց խախտումն անթույլատրելի է: «Շատ էր վրդովվում,– վկայում է Նվարդ Թումանյանը,– երբ տեսնում էր այնպիսի հայերի, որ իրենց հարազատ լեզուն, գրականությունն ու պատմությունը չգիտեն¹³»: Չէր կարողանում համակերպվել հատկապես այն հայ ուսուցիչների գոյությանը, որ «ոչ միայն կանոնավոր գրել չգիտեն, չգիտեն և կարգին հայերեն խոսել ու իրենց միտքը պարզ հայտնել....»¹⁴: Չէր կարող չդժգոհել հայոց ոսկեդենիկը ոտնահարող իրողությունից, շիփ-շիտակ չասել, թե «հայոց լեզվի աղճատման ու աղավաղման ամենամեծ պատճառներից մինն էլ հենց ինքը՝ հայ թերթն է»¹⁵: Ամեն հայի, մանավանդ մտավորականի համար

¹¹ **Հովհ. Թումանյան**, Նամակներ (1905 – 1922) // ԵԼԺ, հատ. տասներորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1999, էջ 36:

¹² Հովհ. Թումանյան, Քառյակներ, էջ 13:

¹³ Ն. Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, էջ 142:

¹⁴ **Հովհ. Թումանյան**, Հայերեն չգիտեն // ԵԼԺ, հատ վեցերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1994, էջ 226:

¹⁵ **Հովհ. Թումանյան**, Մեր մամուլն ու իր ընթերցողը // ԵԼԺ, հատ վեցերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1994, էջ 248:

պարտադիր էր համարում սեփական պատմության իմացությունը, հիշեցնում, թե «անցյալի պատմությունը մի լուսատու լապտեր է, որ ամեն մի ժողովուրդ ձեռքին պետք է ունենա իր ճամփեն անմոլոր գնալու համար»¹⁶:

Առավել խիստ էր նրա վերաբերմունքը գրականության մարդկանց, քաղաքական գործիչների, հրապարակային անձանց վարքագծի անընդունելի դրսևորումների հանդեպ: Բանաստեղծն առիթ ունեցել է հստակորեն ձևակերպելու հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության միջև սահմանի իր պատկերացումը (սա ամբողջովին մեջբերենք, քանի որ նշված երևույթի առավել ընդգրկուն և այսօր էլ միանգամայն գործուն չափանիշն է): «Գործիչը եթե պատահմունքով սխալ է արել՝ մենք կլռենք և կաշխատենք նույնիսկ զգալ չտալ իրեն, որովհետև սխալական է մարդ արարածը: Գործիչը եթե մի դժբախտ դեպքի պատճառ է դարձել չգիտենալուց, չհասկանալուց, տգիտությունից՝ մենք նրան կներենք, որովհետև մարդը ամենագետ չի, նա էլ մարդ է ու չի հասկացել: Բայց եթե գործիչը վատություն է անում դիտմամբ, գիտակցաբար և համառում է նրա վրա ու եղպես է իր կյանքի ճամփեն, էլ ոչ լռելու իրավունք ունենք, ոչ ներելու, քանզի էս դեպքում, ս. Գրքի ոճով ասեմ, մեր գործը չի փչանում, այլ աստուծո գործը՝ մարդ արարածի բարոյական պատկերն է փչանում»¹⁷:

1910 թ. մի հոդվածը Հովհաննես Թումանյանն անվանել է «Չար վերաբերմունք». խոսքը կուսակցական մամուլի «տգեղ սովորույթի», պառակտիչ, վարկաբեկիչ վարքագծի մասին է, «անաչառ քննադատության» շղարշի տակ օրինավոր մարդկանց և հանրային հաստատություններն անվանարկելու. «Նրա հալածանքից ու հայիռյանքից չեն ազատվել ո՛չ մեր գրականությունն ու գրողները, ինչքան էլ տաղանդավոր լինեին ու անմեղ, ո՛չ մեր հասարակական հիմնարկությունները, ինչքան էլ նրանք լինեին բարեգործական,

¹⁶ **Հովհ. Թումանյան**, <Թ. Թորոմանյանի դասախոսության առթիվ> // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 124:

հրատարակչական կամ կուլտուրական, ո՛չ մեր գործիչները, ինչքան էլ նրանք լինեին մաքուր ու պատկառելի, մի խոսքով ոչ ոք և ոչինչ: Փրկվել են միայն նրանք, որոնք եղել են նրան կուսակից ու համախոհ»¹⁸: Եվ անգամ այս պարագայում դարձյալ հանդիպում ենք թումանյանական «տանել, ներել ու սիրել» եռանդամ կարգախոսին, քանի որ նա անգամ չի նախատում այդօրինակ վարվելակերպի հեղինակներին, սուկ վերստին հորդորում է. «Մենք այժմ չենք ուզում խոսել այն մասին, թե ո՛ր տեղից է հոգու այդ դաժանությունը, այդ չկամությունը, այլ կարոտով միայն մի բան կկամենայինք, որ փոխվեին մեր բարքերը վերջապես, որ վերանար այդ ավերիչ վերաբերմունքը, այդ գարշելի, բարբարոսական ադաթը մեր մամուլի միջից, տեղի տալով անաչառ, վայելուչ քննադատությանը, լայն ու պայծառ հայացքին և ազնիվ, բարյացակամ վերաբերմունքին դեպի մեր մարդիկն ու մեր հաստատությունները և, փոխանակ սպանելու, քանդելու, ջլատելու, աշխատեինք ուժ տալ ու կենդանացնել»¹⁹: Գնահատենք ըստ արժանվույն մեծ գրողի մարդկայնությունը և մանկավարժական նրբանկատությունը: Նեղմիտ կուսակցական պառակտիչներն արժանի են ամենախիստ պարսավանքի, ամենասուր հակահարվածի, բայց Հովհաննես Թումանյանը իր դիտողությունն այլ կերպ է կառուցում. անցանկալի վարվելակերպին հակադրում է ցանկալին, մանավանդ գործածում է «մենք» դերանունը. հիրավի, մենք միասին (ներառյալ մեղավորները) համատեղ ջանքերով, վայելուչ քննադատությամբ և արժանապատիվ կերպով բարեփոխենք մեր համակեցությունը:

Տարիներ անց այս «մենք»-ի մեղավորությանը Հովհաննես Թումանյանն անդրադառնում է ավելի ընդգրկուն գնահատումով: 1921թ. հոկտեմբերի վերջից նա Պոլիսում էր, որտեղ թեպետ

¹⁷ **Հովհ. Թումանյան**, Հայոց ազգագրական ընկերության < քարտուղարի և նրա վարմունքի մասին // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 39 – 40:

¹⁸ **Հովհ. Թումանյան**, Չար վերաբերմունք // ԵԼԺ, հատ վեցերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1994, էջ 252:

¹⁹ Անդ, էջ 253:

ազգապահպանության կարևոր գործով էր զբաղված, բայց հոգեպես նեղվում էր, դժգոհում²⁰, կարոտում հարազատներին²¹: Եվ ահա Ավետիք Իսահակյանին Պոլսից Վենետիկ գրված նամակում (1921 թ., 9 դեկտեմբերի), պատասխան տալով Իսահակյանի` Հայաստանի դրության մասին հարցին ազնիվ ու անողորմ գնահատական է տալիս հայ ժողովրդի վիճակի համար հիմնական մեղավորին. «Կարճն ասեմ.– մենք թե դրսից, թե ներսից քանդեցինք մեր երկիրը: Գլխավորապես մենք: Մենք եմ ասում, և սրան մեջն է ճշմարտությունը: Մի մասը խաչագող սրիկաներ, մի մասը գողեր ու ավազակներ, մի մասը ապիկար թշվառականներ, և չերևաց մի բազմություն, գոնե մի խմբակ, որ վերածնվող երկրի շունչն ու բարոյական կարողությունը հայտնաբերեր: Էսքան աղետների ու պարտությունների մեջ ոչ մի մեղավոր չերևաց, ոչ ոք ոչ պատասխանի կանչվեց, ոչ պատասխան տվեց: Եվ շարունակվում է. այժմ էլ նույն մարդիկը նույն ճանապարհներով... Եվ ոչ մեկը գոնե անձնասպան չեղավ, որ ապացուցաներ, թե գոնե ամոթ ու խղճմտանք կա էս մարդկանց մեջ կան էս ժողովրդի մեջ: Բայց էս ի՞նչ եմ ասում– չկարողացան գոնե վշտանալ կամ վշտացած երևալ»²²:

Դառը խոսք է, բայց անողորմ ճշմարտություն: Նաև` սթափեցնող մի ցնցուղ այն կեղծ ազգասերների համար (Թումանյանի բնութագրմամբ` «կույր, կեղծ, անխելք հայրենասիրության» համար²³), որոնք հայ ժողովրդի ձախողումների մեջ միայն ու միայն այլոց մեղքն են տեսնում կամ էլ լռկ անբարենպաստ հանգամանքները: «Մենք»-ի

²⁰ «Ձարմանալի քաղաք է Ձեր Պոլիսը:– Գրում է Թումանյանը Ջապել Եսայանին:– Չեմ ուզում նկարագրել և պատմել թե ինչու, բայց չսիրեցի» (Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հատ. տասներորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1999, էջ 410):

²¹ «Չեք կարող երևակայել,– ընտանիքի անդամներին խոստովանում է Թումանյանը դեկտեմբերի սկզբին գրված նամակում,– թե ինչպես եմ երջանկանում ամեն վայրկյան, երբ մտածում եմ, թե պիտի գամ ձեզ մոտ» (Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հատ. տասներորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1999, էջ 411):

²² Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հատ. տասներորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1999, էջ 408: Ընդգծումը Թումանյանինն է:

²³ Հովհ. Թումանյան, Բորչավիում // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1994, էջ 46:

շեշտադրումը նաև ենթադրում է սխալների շտկում վերստին մեր համազգային ջանքերով, ոչ թե արտաքին, թեկուզ բարյացակամ, միջամտություններով: Թումանյանական այս դիրքորոշումն այժմ էլ բացառիկ նշանակություն ունի՝ թե՛ անկախության անցած տարիներին կատարվածի վերլուծության և գնահատման համար, թե՛ ներկայի և ապագայի մարտահրավերներին ազգովի դիմագրավելու, միահամուռ և միակամ աշխատելու համար: Մի՞թե հայոց համակեցությանը վնասող այն հիմնական արատներից մեկը, որը Հովհաննես Թումանյանն անվանել է «վարչական անկարգության վնասակարություն», մեր օրերում ինքնաբերաբար հաղթահարվել է: Բնավ, և նրա ախտորոշումը միանգամայն ուժի մեջ է. «Ընդհանրապես նա, որ գաղափարներ է քարոզում ու ծրագիրներ է մշակում, ոչ գործ ունի ձեռքին, ոչ գործելու իրավունք, իսկ նա, որ գործելու պաշտոն և մտքեր իրագործելու կարողություն ունի, չի ըմբռնում այն գաղափարները, որ կյանքի հառաջադիմությունն են պայմանավորում, չի ընդունում այն ծրագրերը, որ բարեկեցություն են պահանջում: Գործերի վրա նա իր առանձին հասկացողությունն ու հայացքն ունի, որ առաջնորդում և արդարացնում են իրան»²⁴: Անտարակույս, սա բնականոն վիճակ չէ, երբ միմյանց հերթափոխող մեթոդյա իշխանավորները նույնպես հարազատ են մնում «Թե տերը ես եմ՝ բակլան խաշած եմ ցանում» կառավարչական գոռոզությունն արտահայտող ձախավեր կարգախոսին, երբ հանրային հասունացած հիմնախնդիրների իմաստավորման և լուծման հնարավորությունից հեռու են պահում այլ կարծիք ունեցող ազգակիցներին: Կուսակցամոլության ազգակործան այս քաղաքականության մասին Հովհաննես Թումանյանը երևի այսօր «Չար վերաբերմունք» վերնագրով մի նոր հոդված գրեր:

Առավել ևս հիմք կունենար արձանագրելու քսանմեկերորդ դարի հայ հասարակության բարքերի վիճակը: Անցյալ դարի

²⁴ **Հովհ. Թումանյան**, Արգելքներ // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1994, էջ 50:

իննսնականներին կատարված անցումը տնտեսական նոր կացութաձևին (իրականում՝ «վայրի կապիտալիզմին»), հայ հասարակության մեջ սերմանեց փողի, ամեն կերպ հարստանալու պաշտամունք, հանրության արժեքային համակարգից գրեթե դուրս նետվեցին կրթությունը և գիտությունը, հազարավոր մարդիկ չկարողացան հարմարվել առուծախի հոգեբանությանը, հանրային կյանքում իշխող դիրք գրավեցին գողաբարո մեծահարուստները, և, որ առավել ցավալի ձևախեղումն էր, այդ դուրսաբերվածները վերածվեցին երիտասարդության համար ընդօրինակման կուռքերի: Մի թե բարքերի ահավոր անկման մասին չի վկայում այն, որ «օլիգարխի» թիկնապահ դառնալն այսօր ավելի մեծ գրավչություն է ստացել, քան մանկավարժ կամ ինժեներ աշխատելը: Արդ, կարո՞ղ ենք արդյոք ասել, թե հնացել է Հովհաննես Թումանյան բարոյագետի ստույգ ախտորոշումը²⁵.

*...Մահացու ախտով վարակվածն ահա
Անարատության հագած վերարկու,
Եվ խավարասեր ամբոխը նրա
Չազիր գործերին կանգնած խնկարկու:*

Ինչպես հարյուր տարի առաջ, այնպես էլ այսօր արդիական են Հովհաննես Թումանյանի արձանագրումները գրող մարդկանց և գրականության հանդեպ հարուստ վերնախավի «դուքանչիական» վերաբերմունքի մասին: Սեփական գիրքը տպագրելու համար հեղինակը «հովանավորություն» է մուրում, փառաբանում մեծահարուստ բարերարին, ընկնում պարտքի տակ²⁶: Բնականոն

²⁵ **Հովհ. Թումանյան**, «... Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ» // ԵԼԺ, հատ. առաջին, Եր.: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 35:

²⁶ «... Այս էլ այն հրեշավոր աններդաշնակություններից մեկն է, որոնցով լիքն է մեր կյանքը» (**Հովհ. Թումանյան**, Նամակներ (1885 – 1904) // ԵԼԺ, հատ. իններորդ, Եր.: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1997, էջ 36): «Գուցե կարելի էր այստեղ ծիծաղել, բայց սաստիկ ծանր է լինել ոչինչ մարդկանց կոնտրոլի տակ, տանել նրանց մուննաթներն ու ակնարկները, միշտ անհանգիստ լինել նրանցից ու համբերել առանց հույս ունենալու, թե կազատվեա դրանցից, ապա հաշտվել այդ վիճակի հետ ու... ծիծաղել» (անդ, էջ 236):

քաղաքական կյանքի փոխարեն՝ անհաշտ կուսակցամոլություն, առաջնորդամոլություն, փոխադարձ մեղադրանքներ, «դեղին» մամուլ, ծախու գրչակներ, հեռուստաեթերով իմաստուն տեսքով դատողություններ անող թերուս «փորձագետներ»: Բուհերը հիմնականում գործառու են որպես դիպլոմ վաճառող հաստատություններ, հատուկենտ օժտված, բայց «թիկունք» չունեցող մասնագետները հարկադրված հեռանում են Հայաստանից: Բացահայտորեն ոտնատակ անելով Սահմանադրությունը՝ պատգամավորները և պետական պաշտոնյաներն ապօրինաբար համատեղում են ծառայությունը և բիզնեսը, շահաձախվածությունը (կոռուպցիա) անհաղթահարելի է: Հայրենական արտադրությունը չի զարգանում, քանի որ տնտեսական քաղաքականությունը թելադրում են ներկրողներ տնտեսավարողները: Գիտական հաստատությունները փակվում են, փոխարենը 21-րդ դարի Հայաստանը եկեղեցաշինության ռեկորդներ է սահմանում: Իսկ մի թե դրա մասին դեռ հարյուր տարի առաջ չէր խոսում հայ գրողը. «Գիտություն չկա մեր մեջ: Ե՛վ դպրոց, և՛ գրականություն, և՛ հրապարակախոսություն, և՛ հասարակական ու ազգային գործեր մեծ մասամբ հիմնված են սոցիտության վրա: Կենտ ու հատիկ հայ գիտնականներն էլ փախչում են մեր մթնոլորտից, զբաղվում են ուրիշ գործերով կամ հեռանում, օտարանում են ու օտար լեզվով են զբաղվում»²⁷: Եվ առհասարակ, կա՞ ավելի ամոթալի վիճակ հայոց համակեցության համար, եթե այսօր էլ ուժի մեջ է Հովհաննես Թումանյանի դառնությամբ արված արձանագրությունը, թե «գիտության տեր մարդիկ տակավին չեն կարողանում հեշտ տեղ ու գործ ունենալ մեր կյանքում»²⁸: Փոխարենը ժամանակակից Հայաստանում հեշտ տեղ ու գործ ունեն տարատեսակ աղանդները, կասկածելի դրամաշնորհներ ստացող հասարակական կազմակերպությունները,

²⁷ **Հովհ. Թումանյան**, Հայկազյան ընկերությունը // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 325:

²⁸ **Հովհ. Թումանյան**, Վերջ պետք է լինի // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1994, էջ 388:

արտերկրյա գործակալ-խորհրդատուները, հայոց ավանդական արժեքների «արդիականացմամբ» և բարքերի «բարեփոխմամբ» մտահոգ գործիչները: Իսկ առավել վտանգավորն այն է, որ ամեն ինչ բարձիթողի է արված, բացակայում է հանրային զարգացման հստակ հեռանկարը, անորոշ է հայ հասարակության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման ռազմավարությունը, խնդիրները կուտակվում են, լուծումները թերատ են կամ ընդհանրապես չկան:

Իսկ ի՞նչ խորհուրդ է տալիս այս պարագայում իմաստուն Թումանյանը. «Ինչպես ամեն բան, էնպես էլ մարդկային բարքի վատությունը մի չափ ու սահման պիտի ունենա, թե չէ բարքերի ապականության մեջ միշտ կարող են խեղդվել ամեն վեհ ու վսեմ հղացումներ ու գեղեցիկ գործեր ու մենք էլ միշտ կմնանք մի ժողովուրդ, որին չի կարելի սիրել: Պետք է կանգ առնել վերջապես ու հաշիվ տեսնել: Դատ մեզ վրա, ինքնաքննադատություն խիստ ու անողորմ»²⁹: Այսկերպ հայոց համակեցության ստույգ ախտորոշումը, ազգային ինքնաճանաչումը Հովհաննես Թումանյանը համարում է «առողջացման առաջին պայմանը». և դարձյալ նրա դատողություններում իշխում է «մենք»-ի հրամայականը. «Ուրիշ ճանապարհ չկա. ներսից է լինելու հաստատ փրկությունը, որովհետև ներսից ենք փչացած»³⁰:

Եվ առաջին, թերևս, վճռական քայլը պետք է լինի «վարչական անկարգության վնասակարություն» խնդիրը լուծելը, այլ կերպ ասած՝ հայոց համակեցության բարեշրջումը «ճիշտ մարդը՝ ճիշտ տեղում» կառավարչական սկզբունքի ոգով: «Պետք է լռեն վերջապես բոլոր նրանք, որոնք խոսել են ու խոսում են և՛ ժողովրդի անունից, և՛ գրականության, և՛ պատմության, և՛ գիտության, միմիայն մարդկանց աչքերին թոզ փչելու համար, կուրացնելու ու իրենց ետևից տանելու

²⁹ **Հովհ. Թումանյան**, Դոկումենտները // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 132:

³⁰ **Հովհ. Թումանյան**, Դառնացած ժողովուրդ // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1994, էջ 255:

համար, իրենց համար առաջնորդողի դիրք ու աթոռ ստեղծելու համար, և հանդես պետք է գան ու խոսեն նրանք, որոնք երկար տքնությամբ ու ճոխությամբ ուսումնասիրել ու սիրել են իրենց խոսքի առարկան և չեն գալիս դիրք ու աթոռ գրավելու հավակնությամբ, այլ գիտությանն ու գեղարվեստին ծառայելու պատրաստակամությամբ»³¹:

Մեկ հոդվածի սահմաններում, իհարկե, հնարավոր չէ քննարկել հայոց համակեցության խնդիրների և դրանց լուծումների վերաբերյալ Հովհաննես Թումանյանի բոլոր հարցադրումներն ու դատողությունները: Եվ տողերիս հեղինակի նպատակն էլ դա չէր կարող լինել, այլ ընդամենը նոր լույսով բացահայտել մեծ մտածողի տեսական ժառանգությունը, ըստ արժանվույն գնահատել նրա հանրաբանական հայացքները: Մեծ բանաստեղծի անմահ «Շունն ու կատուն» և «Մի կաթիլ մեղրը», մեզ մանկուց ծանոթ ու հարագատ հեքիաթները, բանաստեղծությունները, պոեմները «Հովհաննես Թումանյան» կոչվող վիթխարի սառցալեռան գագաթին շողացող գոհարներ են, իսկ էթե խորանանք, մեզ նորանոր ադամանդներ, զմրուխտներ և սուտակներ են սպասում:

2019-ը հայոց հանճարի ծննդյան 150-ամյակի տարին է: Անշուշտ, կլինեն մեծարանքի խոսքեր, գիտաժողովներ, կիրապարակվեն գրքեր և հոդվածներ: Հովհաննես Թումանյանի տիտանական կերպարը, հիրավի, միշտ էլ գրավելու է ամենատարբեր մասնագետների ուշադրությունը: Մակայն խնդիրը հայոց մեծերի ժառանգությանը մոտենալու կերպն է, անհրաժեշտ դասեր քաղելու, ամեն մեկիս անձնական կյանքը և համակեցությունը նրանց իմաստուն խոսքի և փորձի շնորհիվ առավելագույնս արդարացի, արդյունավետ և արժանավայել կառուցելը:

Валерий Мирзоян, Ованес Туманян об общежитии армян – В статье раскрываются взгляды великого армянского писателя Ованеса

³¹ **Հովհ. Թումանյան**, Լսենք ու պաշտպանենք // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 139:

Туманяна о проблемах общежития армян. Созидательный гений Туманяна удивительным образом сочетался с его бурной и плодотворной общественной деятельностью. А как вдумчивый исследователь он неоднократно обращался к тем явлениям, которые мешали нормальному обустройству совместной жизни и деятельности армян, пытался понять их корни, предложить пути оздоровления нравов. Размышления Ованеса Туманяна актуальны и ныне, они могут быть крайне полезны при проведении насущных реформ в армянском обществе.

Valeri Mirzoyan, Hovhannes Tumanyan on the Armenian coexistence – The article reveals the views of the great Armenian writer Hovhannes Tumanyan about the problems of the Armenian coexistence. The creative genius of Tumanyan was wonderfully combined with his stormy and fruitful social activities. And as a thoughtful researcher, he repeatedly turned to those phenomena that interfered with the normal arrangement of the joint life and activities of Armenians, tried to understand their roots, suggest ways to improve their morals. Reflections of Hovhannes Tumanyan are still relevant today, they can be extremely useful in carrying out urgent reforms in Armenian society.

